

- Lukács Anikó 2008: Átöltözések. A 19. századi magyar nemzeti divat emlékiratok és naplók tükrében. *Aetas*, 23. 3. 46–64.
- B. Nagy Anikó 1993: A historizmus mulandó emlékei, a nyomtatványok. Alkalmazott grafika a XIX. század második felében. In: Zádor Anna (szerk.): *A historizmus művészete Magyarországon*. Budapest, 267–276.
- Nagydiósi Gézáne 1958: Magyarországi női lapok a XIX. század végéig. In: *OSZK Évkönyve 1957*. Budapest, 193–229.
- Ruane, Christine 2009: *The Empire's New Clothes. A History of Russian Fashion Industry, 1700–1917*. New Haven – London.
- Simmel, Georg 1982: A divat. In: S. Nagy Katalin – Klaniczay Gábor (szerk.): *Divatszociológia*. Budapest, 33–37.
- Tompos Lilla 2005: *A díszmagyar*. Budapest.
- Tóth Béla 1896: Atila és sujtás. *Magyar Nyelvőr*, 25, 217–218.
- Vajda János 1970: Önbírálat. Írta Arisztidesz. [1862.] In: *Vajda János Összes Művei. Politikai röpiratok*. Budapest [5]–76.
- Vajda 1979: Vajda János, a publicista. In: Miklóssy János – Seres József – M. Varró Judit (s.a.r.): *Vajda János. Publicisztikai írások I. Vajda János Összes Művei VII*. Budapest, 1979. 566–635.

KLEMENT JUDIT

MERKANTIL VÉLEMÉNYEK A NEMZETI GAZDASÁGRÓL A MONARCHIA GAZDASÁGI KÖZÖSSÉGÉBEN*

A nemzetépítés programjának minden országban integráns része volt a nemzeti gazdaság kiépítése és működtetése. A 19. század utolsó harmadában pedig még tovább erősítette a nemzeti gazdaság szerepét az ekkoriban általánosan teret hódító protekcionizmus, amikor a belső, hazai piac védelme vált elsőrendű gazdasági céllá a szabadkereskedelem korszaka után. A magyar nemzetépítési folyamat az önálló államiság 1867-es elérése után komoly lendületet vett, így több évszázadnyi szünet után újra megnyílt a lehetőség az önálló gazdaságpolitika előtt is, ám az Osztrák–Magyar Monarchia mint államrendszer bonyolultta tette, megnehezítette mind a magyar, mind az osztrák fél számára a nemzeti gazdaság kialakítását. Egy volt birodalomból frissen megalakult duális állam határain belül kellett nemzeti gazdaságot építenie mindkét félnek. Jelen tanulmányban egyfelől szeretnék rámutatni azokra az objektív nehézségekre, amelyeket a Monarchia államkerete állított az osztrák és a magyar nemzeti gazdaság programja elé, másfelől szeretném röviden bemutatni az osztrák és a magyar nagyiparos körök, az úgynevezett merkantilok véleményét arról, milyennek is ítélték a nemzeti gazdaságuk működését és a Monarchia gazdasági berendezkedését.

Mi jelentett tehát nehézséget az osztrák és a magyar nemzeti gazdasági program kialakításában? Az osztrák–magyar kiegyezés 1867-es megkötésekor egy birodalomra „kitalált” gazdasági szisztéma működött. Nem voltak belső vámhatárok, vám csak a birodalom külső határait védte, közös volt a pénzrendszer, és ebből következően a jegybank, közös adórendszer, súly- és mértékrendszer működött a birodalomban, és mellesleg tetemes államadósság is terhelte a kincstárt.¹ Természetesen nem csak egy birodalomra

* Az NI 69207 számú OTKA-kutatás mellett, mely a kutatást támogatta, a tanulmány írásakor munkámat segítette az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával megvalósuló projekt (a támogatás száma TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KMR-2010-0003) „Kultúrák közötti párbeszéd” részprojektje.

¹ A belső vámhatárokat még 1850-ben törölték el, az Osztrák Nemzeti Bankot, mely később a közös jegybank szerepét is betöltötte, 1816-ban alapították, az államadósság a Habsburg Birodalom század közepi háborúi során halmozódott fel

kitalált szisztéma lehet ilyen, hiszen az EU és az Euro-zóna országai hasonló feltételek között működnek és a jelenlegi válság kapcsán éppen az a legfőbb kérdés napjainkban, hogy hol legyen a nemzeti gazdaság önállóságának határa, mibe szólhat/szóljon bele a közös gazdaság.

A kiegyezés kimondta ugyan a független magyar államiséget, de a két felet összekötő gazdasági szálakat csak részlegesen választották szét, s éppen ebből fakadtak a nehézségek. 1867 után is fennmaradt a vámunió, közös maradt a súly- és mértékrendszer, a fizetőeszköz és a jegybank, valamint az adók egy részét, a közvetett adókat is közösen határozták meg ezután is. Az államadóságot felosztották, de a közös uralkodó személyéből következően közös ügynek nyilvánított külügy és hadügy fedezésére szolgáló pénzügyeket, vagyis ezek költségét továbbra is közösen kellett állnia a magyar és az osztrák költségvetésnek. Mivel Magyarország a kiegyezéssel egyenrangúvá vált Ausztriával, és elvileg mindkét félnek joga lett volna önállóan dönteni a felsorolt kérdésekben is, ezeket a fennmaradt közös gazdasági szálakat tíz évre szóló és időről időre megújítandó szerződésekkel szabályozták. A politikai kiegyezés mellett tehát 1867-ben a két fél úgynevezett gazdasági kiegyezést is kötött. A kettő között alapvető különbség volt, hogy a gazdasági kiegyezést tízévente meg kellett újítani.

Az átfogó „gazdasági kiegyezés” megnevezés a felsorolt gazdasági ügyeket három fő kérdéskör szabályozásában foglalta össze a Monarchia fennállása során. A Pragmatica Sanctióból és a közös uralkodó személyéből következően közös ügyként elfogadott hadügy és külügy fedezésére szolgáló költségek felosztása, vagyis az úgynevezett kvóta kérdése jelentette az egyik témakört.

Nem közös ügynek, de úgynevezett közös érdekű ügynek tekintették a két ország kereskedelmi és vámszövetségét, amit a századfordulón már kereskedelmi és vámszerződésnek hívtak. Az 1850-ben császári pátens alapján elrendelt vámunió a kiegyezés után is érvényben maradt, de immár két független ország szerződésének eredményeként, önkéntes alapon és meghatározott időre, mely ebben az esetben is tíz év volt. A vám- és kereskedelmi szerződés a közös külső vámhatár és az egységes vám- és kereskedelmi terület mellett kimondta többek között a pénzrendszer, a súly- és mértékrendszer közösségét, a találmányok, szabadalmak kölcsönös érvényességét, az ipari és kereskedői tevékenység és munkavállalás kölcsönös biztosítását, valamint a közvetett adók közösségét. Erről is tízévente újra tárgyaltak, s a megkötött megállapodást osztrák és magyar törvények formájában

igazán. A gazdaságpolitikai helyzet átfogó összefoglalásaként lásd többek között: Paulinyi 1973; Katus 1978; Katus 1979; Kövér 1998.

ratifikálták a parlamentek. A vám- és kereskedelmi szövetség következményeként harmadik féllel tehát közösen szerződött a Monarchiát alkotó Ausztria és Magyarország.

A kvóta, illetve a vám- és kereskedelmi szerződéshez kapcsolódott utólag, harmadik kérdésként a nemzeti bank ügye. 1867-ben nem volt lehetőség a bankkérdés felülvizsgálatára, mivel az Osztrák Nemzeti Bank öt évvel korábban a jegybanki autonómia törvényes biztosítása mellett 1876-ig érvényes szabadalmat kapott a bécsi kormánytól. A két pénzügyminiszter 1867-es vörslai titkos megállapodása értelmében a magyar kormány 1876-ig nem kérdőjelezte meg az Osztrák Nemzeti Bank szabadalmának érvényességét, s az ügyet végül 1878-ban, a másik két témakör megújításának idején rendezték, amikor Osztrák–Magyar Bank néven létrejött a közös jegybank, szintén tíz évenként újratárgyalandó feltételek mellett.

Mivel tartalmi összefüggések is összekapcsolták e három területet, például a közös valuta kérdése összefüggött a közös jegybankéval, igyekeztek mindig párhuzamosan, egy időben tárgyalni azokat. Ha tehát gazdasági kiegyezésről, kiegyezési tárgyalásokról szóltak a korabeli hírek, akkor általában mindhárom kérdéskör napirenden volt.

Könnyű belátni, hogy az Ausztria és Magyarország közötti gazdasági kiegyezések milyen jelentős mértékben korlátozták az osztrák és a magyar nemzeti gazdaságok mozgásterét. Az iparosodott Ausztriának és az agrár túlsúlyú Magyarországnak közös vámpolitikát kellett képviselnie a külföld felé. Visszatérő alkudozások tárgya volt, hogy a protekcionizmus jegyében a Monarchia vámszerződésai egy harmadik ország irányába mit védjenek inkább, Ausztria iparcikkeit vagy Magyarország agrártermékeit. A monetáris politika is közös volt, ráadásul a jegybank központja Bécs maradt, bár a század folyamán számos fiókot nyitott a bank Magyarország nagyvárosaiban, az elsőt Pesten még 1851-ben. A 19. század végétől állandó vita folyt arról Magyarországon, járna-e és ha igen, milyen előnyökkel járna a magyar gazdaság számára, ha lenne egy budapesti központú magyar nemzeti bank.

Nem szabad ugyanakkor túlhangsúlyozni sem Ausztria–Magyarország gazdasági közösségét, hiszen bizonyos pontokon ilyen feltételek mellett is jelentős különbséget mutatott a Monarchia két felének gazdaságpolitikája. Magyarországon például az 1880-as évektől sorra hozta a parlament az ipartámogató törvényeket. Adókedvezményekkel, közvetlen állami támogatásokkal igyekeztek élénkíteni a magyar ipar eredményeit. Ausztriára ugyanez egyáltalán nem volt jellemző. Vagy megemlíthető itt a vasutak államosítási folyamata Magyarországon, s az állami vonalakon érvényes tarifák központi szabályozásának ügye. De emellett is tény, hogy a magyar és az osztrák

gazdaságpolitikának egy, a gazdasági kiegyezések által előre meghatározott játéktéren kellett mozognia. A Monarchia gazdasági közössége korlátozta a nemzeti gazdaságok működésének lehetőségeit.²

Lássuk ezek után a véleményeket e gazdasági közösségről! Bár elméletileg bármelyik fél felbonthatta volna a szerződést, vagy visszaléphetett volna az újratárgyalástól, erre nem került sor. Az Osztrák–Magyar Monarchia fennállásáig, vagyis az I. világháború végéig a gazdasági közösség is megmaradt. A 19. század végén ugyan már nehezebben született egyezség az aktuális tárgyalások során, de a kormányok végül mindig dűlőre jutottak. Ez a tény önmagában jelzi, hogy a politikai elit a gazdasági közösség mellett állt. De vajon mi volt a véleménye ugyanerről és a saját nemzeti gazdaságukról, nemzeti gazdaságpolitikájukról az érintetteknek, a gazdaság szereplőinek? Közülük is a nagyiparos réteget szeretném most kiemelni, az úgynevezett merkantilokat.

A nagyiparosok a gazdasági elithez tartoztak Ausztriában és Magyarországon is, és a 19. században viszonylag kis hatással bírtak a politikai életre. Visszatérő panasz osztrák és magyar iparos körökben is, hogy a nagypolitikát az arisztokrácia irányítja a fejük felett. Emellett az egész korszakban létezett egy jól kitapintható szembenállás Ausztriában és Magyarországon is a nagyiparosok és az arisztokráciát is magába foglaló nagybirtokosok között. Ez volt a merkantil– agrár ellentét, a nagyipari szféra és a mezőgazdasági érdekek ütközése. A két tényező egyébként össze is fonódott: a gazdasági ágak közötti természetes érdekkülönbségre ráakódott egy politikai, hatalmi dimenzió is a Monarchiában. Minden szempontból tehát egy másik és meghatározó gazdasági oldalt képviseltek a merkantilok, ezért lehet érdekes a gazdasági közösségről alkotott véleményük. A nagyiparosok véleményét a saját sajtótermékeikben megfogalmazottak és az érdekvédő szervezeteik éves jelentései alapján tekintem át főbb vonalaiban.³

Nagyon tömören összefoglalva: a nagyiparos körök Ausztriában és Magyarországon is támogatták a Monarchia gazdasági közösségét.⁴ Függetlenül attól, hogy az arisztokrácia „a fejük felett” döntött tízévente a szerződéses viszony megújításáról, alapvetően ők is hasznosabbnak ítélték a fenntartását. A messziről nézve egyöntetű támogató véleményben jelentős

² A gazdasági közösség történetének egészen más lesz természetesen az olvasata, ha az Európai Közösség előképét keresi benne a kutató, vö.: Fink 1968.

³ *Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara éves jelentései. 1867–1914. Die Industrie. 1898, 1899, 1900, 1907, 1911, 1916. A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége választmányának évi jelentése. 1903, 1905, 1906, 1907, 1911.* Az összefoglaló áttekintéshez most csak illusztrációként idézem a forrásokat lábjegyzetben.

⁴ „Wir wünschen und wollen einen Ausgleich mit Ungarn – diesen Satz kann jeder Industrielle unbedenklich unterschreiben.” *Die Industrie* 2. Juli 1898, Nr. 51. 1.

hangsúlyeltolódások figyelhetők meg az osztrák és magyar oldalon, illetve időben is volt változás. Fontos leszögezni, hogy az „osztrák” és a „magyar” jelzők nem etnikai tartalmúak, pusztán rövidítései az „ausztriai” és a „magyarországi” kategóriáknak. Teljesen más kérdés annak vizsgálata, hogy milyen nemzetiségűek vagy felekezetűek voltak ezek a vállalkozók. Itt most az áttekintés érdekében egy egységként szólalnak meg a merkantilok a forrásokon keresztül, nem pedig személyükben vagy ágazataik képviselőiben.

Az osztrák nagyiparosok körében visszatérő vélemény volt, hogy a kiegyezési tárgyalások eredményei mindig a magyar félnek kedveztek.⁵ Sőt szerintük a gazdasági közösség általában is jobb volt Magyarországnak, mint Ausztriának, hiszen Ausztria jóval fejlettebb gazdaságának nincs akkora szüksége a magyar félre. Ezzel összefüggésben mindig jelen volt a véleményükben egy kimondatlan felsőbbrendű lenézés a magyar gazdaság eredményei iránt. A felsőbbrendűség érzete abból az alaphelyzetből is táplálkozott, hogy 1867-ben tulajdonképpen a birodalom egyik alárendelt és fejletlenebb része vált egyik napról a másikra Bécs egyenrangú partnerévé. Az osztrák nagyiparosok mindig sokat fanyalogtak a kiegyezési tárgyalások alakulásán, ritkán minősítették jónak az eredményeit a saját szempontjukból, és nem szívesen ismerték el a gazdasági közösségről szólva, hogy Magyarország fontos felvevőpiaca az osztrák ipari termékeknek. Nem igazán tartottak attól, hogy ezt a közösséget Magyarország esetleg felrúghatja, így amikor először mutatkoztak erre vonatkozó komolyabb politikai jelek a 19. század végén, a 20. század elején, az osztrák nagyiparosok retorikája is változott. Harcosan kiálltak ugyan az önálló Ausztria életképessége mellett, de megkönnyebbüléssel konstatálták, amikor a szakadás viharfelhői eloszlottak, és ekkoriban gyakrabban is beszéltek a magyar felvevőpiacnak az osztrák ipari termelésben betöltött szerepéről.⁶

⁵ „Und die Kosten des neuen Ausgleiches werden wir bezahlen.” *Die Industrie* 3. Sept. 1898. Nr. 69. 1. „Der Ausgleich wird von den Ungarn gemacht, und mit Hilfe der unkontrollierbaren Faktoren, die sich Entscheidungen des Gesamtstaatslebens immer wieder für Ungarns Interessen einsetzen, zuwege gebracht.” *Die Industrie* 28. Sept. 1907. Nr. 40. 1.

⁶ „Kann es deutlicher sagen, als es immer und immer wieder gesagt wurde, daß die österreichische Industrie das gemeinsame Wirtschaftsgebiet will und sich nur mit besten Gründen dagegen wendet, daß man ihr Zwischenzolllinien zumutet. Zu einem Harakiri hat sie keine Veranlassung. Machtpositionen, die man inne hat, gibt man nicht aus Sentimentalität auf.” *Die Industrie* 23. März 1907. Nr. 12. 1. „Sie [die Ausgleich] ist nicht ungünstig, und zwar merkwürdigerweise sowohl vom rein österreichische als auch vom rein ungarische Standpunkte. [...] Die Erklärung hierfür liegt darin, daß wir den wichtigsten Aktivposten, nämlich die Erhaltung der Zwischenzollfreiheit bis 1917, durch andere politische Ereignisse erhielten und daher nicht mehr zu kaufen brauchten...” *Die Industrie* 19. Okt. 1907. Nr. 43. 2.

Az osztrák nagyiparosok akkor voltak elégedettek kormányuk gazdaságpolitikájával, ha nem avatkozott be a gazdaság működésébe. Nem vártak állami ipartámogatásokat, viszont sokat panaszkodtak a mezőgazdaságnak nyújtott állami kedvezmények miatt, például a vám- és kereskedelmi politikában.⁷ Az volt a véleményük, hogy az arisztokrácia dominálta politikai elit nem ismeri az osztrák ipar érdekeit, illetve nem fektet hangsúlyt azokra, mondván, hogy magától is képes jól működni. Éppen ezért a korszak folyamán egyre fontosabbnak tartották, hogy erősítsék a politikai érdekképviselőket.

A magyar nagyiparosok is támogatták a Monarchia gazdasági közösségét, de a támogatás intenzitása jelentősen csökkent a századforduló felé haladva.⁸ A kiegyezés megkötésekor, 1867-ben és első megújításakor, 1878-ban alig fogalmaztak meg kritikát a gazdasági közösséggel szemben, egyértelműen támogatták, hasznosnak ítélték mind a magyar ipar, mind általában a magyar gazdaság szempontjából. A támogatásban kimondatlanul az is benne volt, hogy elismerték, a kibontakozó magyar gazdaság számára jó kiindulópont az építkezéshez, növekedéshez a közös vámterület adta lehetőség.⁹ Azzal együtt képviselték ezt a véleményt, hogy kezdettől fogva panaszkodtak amiatt, hogy a magyar ipar egyes területeken képtelen felvenni a versenyt az osztrák és a cseh versenytársaival. De ezt az „apró problémát” idővel leküzdhetőnek tartották, ha a magyar állam célzottan támogatja az ipar bizonyos területeit. Például a magyar textilipart. Kifejezetten előnyösnek vélték a gazdasági közösséget Bosznia tekintetében, azt várták, hogy a magyar ipar majd képes lesz meghódítani a Monarchiába került, iparilag fejletlenebb új területet. Az idő azonban nem igazolta ezek a pozitív várakozásokat. Az osztrák és cseh ipartermékek jelenléte nem csökkent számottevően a magyarországi piacon, és Boszniát is elsősorban az osztrák és cseh ipar szerezte meg felleveőpiacként.¹⁰ Mégsem csupán ebben keresen-

⁷ „Nicht nur Oesterreich, auch Oesterreich-Ungarn befindet sich im Uebergange vom Agrarstaat zum Industriestaat. Die natürliche Folge davon ist, dass unser Streben nicht mehr dahin gehen kann, der Landwirtschaft auswärtige Absatzgebiete zu gewinnen, sondern vielmehr darauf gerichtet sein muss, ihr durch Hebung der industriellen Production einen lohnenden Absatz im Inlande zu sichern.” *Die Industrie* 2. Dec. 1899. Nr. 48. 1.

⁸ A támogatás intenzitásának változására lásd: Klement 2008.

⁹ „A közgazdasági szövetség eme megújítása a várakozást talán nem minden pontban elégíti ki, de egészben véve mégis hazánk további gazdasági fejlődésére egészséges alapot teremt. A kereskedelmi és vámszövetség meg lévén újítva s az osztrák–magyar bank kiváltságos helyzetében – módosított alapszabályai alapján – ismét megerősítést nyervén, a kormány komolyan hozzáláthatott az államháztartás rendezésének nagy munkájához...” *Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara éves jelentése*. 1887. II.

¹⁰ 1879-ben a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara még az okkupáció költségeit

dő annak a jelenségnek az oka, hogy a magyar nagyiparos körök egyre több kritikát fogalmaztak meg a gazdasági kiegyezésekkel szemben a 19. század vége felé.

Ekkoriban nem csak a magyar fél számára előnytelen tárgyalási eredményeket emlegették gyakrabban, de már a független magyar vámpolitika lehetőségeinek mérlegeléséig is eljutottak. Mindezt nem tették volna véleményem szerint, ha a magyar kormányzat nem ugyanezt az álláspontot képviselte volna. Egyrészt a magyar gazdaság a századfordulóra valamennyire megerősödött, másrészt az 1880-as évektől kezdődő agrárválság és az erősödő világgazdasági protekcionizmus hatása kiélezte a gazdasági ellentétet az iparosodott Ausztria és az agrár, agrár-ipari Magyarország között. Ezek vezették el oda a magyar kormányokat, hogy határozottabb állásfoglalásokkal védjék az álláspontjukat a tárgyalásokon, s akár a gazdasági közösség felbontásának lehetőségét is felvessék. Ez volt az az időszak a 19. század végén, a 20. század elején, amikor nehezebben születtek meg az egyezségek, sőt az önálló magyar vámtarifa kidolgozása is elkezdődött. Ekkoriban a magyar nagyiparosok gazdasági közösség ellenessége is erősödött.¹¹ De ahogy az önálló magyar vámtarifa nem került bevezetésre, és a kiegyezési tárgyalások továbbra is megegyezéssel zárultak, a magyar nagyiparosok is újra és újra elismerték, hogy bár a magyar gazdaság már képes lenne önállóan működni, azért a gazdasági közösség mégiscsak hasznos mindkét félnek.

Amikor a magyar merkantilok azt mérlegelték, hogy kinek miért hasznos a Monarchia gazdasági közössége, nem meglepő módon nagyon eltérő eredményre jutottak, mint az osztrák társaik. A magyar nagyiparos körök szerint a Monarchia gazdasági közössége egyértelműen Ausztriának fontosabb, hiszen az osztrák és cseh iparnak sokkal nagyobb szüksége van Magyarországra mint piacra, mint a magyar mezőgazdaságnak Ausztriára. A magyar mezőgazdaság termékeit – véleményük szerint – gond nélkül el

emlegette szomorúan, néhány év múlva már Bosznia a lehetséges gazdasági előnyeiről kezdtek beszélni, az 1890-es években viszont elszalasztott lehetőségként emlegették.

¹¹ Az 1902-ben megalakult Gyáriparosok Országos Szövetsége (GyOSz) éves közgyűlési jegyzőkönyvei ennek megfelelően jóval egységesebb képet adnak e tekintetben. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara véleménye a gazdasági közösségről a teljes elfogadástól fokozatosan haladt a kritikai hangok felé, a GyOSz kezdettől (1902-től) inkább képviseli a kritikus hangokat. Chorin Ferenc 1902-ben így fogalmazott a közgyűlés előtt: „A magyar gyáripár túlnyomó nagy része csak az önálló vámterületben látja saját érdekeinek és saját fejlődésének biztosítékát. Nem mondok újat, ha azt állítom, hogy azon verseny, amelyet a közös vámterületen a megerősödött, kifejtettebb osztrák gyáriparral szemben folytatnunk kell, jogos törekvéseinknek óriási akadályokat gördít utjába és ipari fejlődésünket szűk térre szorítja.” *A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége választmányának évi jelentése*. 1903: 19.

lehetne adni máshol is, míg az osztrák iparcikkek Magyarországon kívül nem tudnák felvenni a versenyt például a német ipar termékeivel, tehát a vámunió fenntartása Ausztria elsőrangú érdeke. Vagyis a magyar gazdaság úgy tart ki a Monarchia gazdasági közössége mellett, hogy igazából nincs is rászorulva – állították a magyar nagyiparosok a századfordulón.

Az osztrák ipar versenyét a magyar iparosok csak az állami támogatók erősítése mellett vélték leküzdhetőnek a Monarchián belül. Ellenétben tehát osztrák társaikkal ők az egész korszak folyamán különböző formában, de mindig az állam gazdasági szerepvállalása mellett érveltek. Nem voltak maradéktalanul elégedettek a magyar gazdaságpolitikával, de a központi kormányzattal szemben mindig mérsékelt kritikát fogalmaztak meg. Benyomásom szerint a magyar nagyiparosok sokkal visszafogottabban kritizálták saját kormányukat, mint az osztrákok. Leginkább a kormány véleményével való egyetértés, esetleg a visszafogott kritika jellemezte véleményeiket. S ha saját álláspontjuk mellett érveltek, rendszeresen hangoztatták, hogy ez határozottan egybeesik a nemzet gazdasági érdekével. Volt azonban néhány kérdés, amelynek tárgyalása során világosan megmutatkozott, hogy nem feltétlenül evidens, mit is lehet érteni a nemzeti gazdaság érdeke alatt a Monarchia gazdasági közösségében.

Egy ilyen problémát szeretnék zárásként röviden vázolni, ezzel illusztrálva, hogy a Monarchia gazdasági közösségében milyen képlékeny volt a nemzeti gazdaság fogalma. A téma az őrlési forgalom vagy más néven kikészítési eljárás, amit 1885-ben rendeleti úton vezettek be Ausztriában és Magyarországon, és ez alapján vámmentesen lehetett importálni vámkülföldről azt a gabonát, amelyet aztán liszt formájában exportáltak is vámkülföldre. A kikészítési eljárás nem volt ismeretlen más országokban sem, például Németországban is létezett. A monarchiabeli malomipar az őrlési forgalom kedvezményét elsősorban a Balkánról, Romániából, esetleg Oroszországból vásárolt gabonára vette igénybe, amit aztán Nyugat-Európába vagy a tengeren túlra exportált. A magyar és főleg a budapesti malomipar a 19. század második felében komoly fejlődés eredményeként világszínvonalra tett szert, a magyar liszt keresett árucikk volt Nagy-Britanniában, Franciaországban, Svájcban, Németországban, de még a tengeren túl is, például Braziliában. Mivel a kedvezménnyel csak az exportra termelő malmok élhettek, a budapesti nagy kereskedelmi gőzmalmok számára valódi előnyt jelentett az őrlési forgalom. Tőkeerejük, külföldi összeköttetések és termelőképességük alapján legnagyobb arányban a budapesti kereskedelmi gőzmalmok éltek ezzel a lehetőséggel, sokkal inkább igénybe tudták azt venni, mint a magyar vidéki malmok vagy az osztrák malmok.

Adva volt tehát egy állami gazdaságpolitikai intézkedés, ami kedvező volt a budapesti malomiparnak, de nem adott valódi támogatást a magyar vidéki

malomiparnak és az osztrák malomiparnak, amelyek szereplői emiatt úgy tekintettek erre a lehetőségre, mint ami az országon belüli versenytársaikat támogatja velük szemben. Létezett még egy nagy ellenérdekelt csoport is az őrlési forgalommal szemben: az osztrák és magyar mezőgazdaság. A leghangosabban a magyar gazdák léptek fel ellene, mivel úgy vélték, az őrlési forgalommal az országba kerülő gabona egy része itt marad és lenyomja a Monarchián belüli gabonaárakat.¹²

A részleteket most mellőzve, tény, hogy 1896-ban előbb korlátozták az őrlési forgalom érvényesítésének lehetőségét, majd 1900-ban végképp eltörölték azt. Akkoriban a kiegyezési tárgyalásokon ez volt az egyik legérzékenyebb kérdés, az osztrák fél a megállapodás feltételeként kötötte ki az őrlési forgalom eltörlését. 1900 után tehát a budapesti malomipar számára elveszett az őrlési forgalom adta kedvezmény, pedig az élesedő versenyben egyre nehezebben tartott lépést a vámkülföldi piacokon az Egyesült Államokból Európába áramló jó minőségű és nagyon kedvező árú liszttel.¹³ A magyar lisztet ez a verseny fokozatosan beszorította a Monarchia belső piacára. A magyar merkantil körök szerint ezt a folyamatot erősítette meg az őrlési forgalom eltörlése.

Esetünkben most a fejlemények értékelése az érdekes. A magyar nagyiparosok szerint ugyanis az őrlési forgalom eltörlése érdekében összefogott a magyar nagybirtokosság, a magyar vidéki malomipar és az osztrák malomipar. Ez a hármassal lobbicsoport érte el szerintük, hogy a magyar főváros malomipara is elveszítse a támogatást, pedig – mint mondták – a budapesti malomipar egy nemzeti iparág, az őrlési forgalom eltörlése tehát a nemzeti gazdaság érdekével ellentétes, az ellenzői pedig, vagyis a magyar gazdák nemzetellenesen cselekszenek.¹⁴ Ugyanezt az érvet hangoztatták a magyar nagybirtokosok is az őrlési forgalommal szemben, azt állították ugyanis, hogy a vámkülföldről érkező gabona lenyomja a magyar gabona árát a Monarchia belső piacain, a Monarchia belső piacainak védelme viszont nemzeti érdek, tehát meg kell akadályozni, hogy vámmentes gabona áraszt-hassa el a Monarchia belső piacát.

Az őrlési forgalom ügye két szempontból is tanulságos. Egyfelől olyan kérdés volt, amelynek kapcsán a nemzeti gazdaság érdekének két ellentétes értelmezése került elő. Másfelől olyan gazdasági kérdést jelentett, amely során az osztrák és magyar gazdasági érdekütközést felülírta egy ágazatok közötti és ágazaton belüli érdekkonfliktus. És még egy ilyen helyzetben is magától értődően tudta bármelyik fél alkalmazni a nemzeti gazdaság szlogenjét.

¹² Vö. többek között: Baross 1894; Ruhland 1904. Az agrárius véleményeket összegzi: Vári 2009: 474–487.

¹³ Malmok nyereségességének csökkenésére lásd: Klement 2009.

¹⁴ A merkantil oldal érvelésére lásd többek között: Bosányi 1894; Fekete 1900.

A gazdaságtörténészek mára egyöntetű véleményt alakítottak ki az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági közösségéről. Mindkét fél számára gazdasági előnnyel járt a gazdasági közösség, Magyarország felvevőpiacot adott Ausztria ipari termékeinek, Ausztria megvásárolta Magyarország agrártermékeit, a kettő közül utóbbinak volt nagyobb a volumene, Magyarország tehát többet profitált.¹⁵ A „kinek volt jó” kérdését a gazdasági mutatók alapján ma már meg lehet válaszolni. Ám az az összetett helyzet, amit a nemzeti gazdaságok érdekeinek meghatározása jelentett a gazdasági közösség keretei között, igen izgalmas és ráadásul aktuális vizsgálati terület, főleg ha napjaink Európai Uniójára gondolunk.

FORRÁSOK

Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara éves jelentései. 1867–1914.
Die Industrie. Organ für Interessen der österreichischen Industrie. 1898, 1899, 1900, 1907, 1911, 1916.
A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége választmányának éves jelentése. 1903, 1905, 1906, 1907, 1911.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Baross Károly 1894: *A román búza és a malmok.* Budapest.
 Bosányi Endre 1894: *A „malom-kérdés”.* Budapest.
 Fekete Ignác 1900: *Az őrlési forgalom.* Budapest.
 Fink, Krisztina Maria 1968: *Die österreichisch-ungarische Monarchie als Wirtschaftsgemeinschaft. Ein historischer Beitrag zu aktuellen Integrationsproblemen.* (Südosteuropa-Schriften, Band 9.) München.
 Good, David F. 1984: *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750–1914.* Berkeley – Los Angeles – London.
 Katus László 1978: Magyarország gazdasági fejlődése (1890–1914) In: Hanák Péter (főszerk): *Magyarország története 1890–1918.* (Magyarország története tíz kötetben 7/1. kötet) Budapest, 263–402.
 Katus László 1979: A tőkés gazdasági fejlődés a kiegyezés után. In: Kovács Endre (főszerk): *Magyarország története 1848–1890.* (Magyarország története tíz kötetben 6/2. kötet) Budapest, 913–1038.

¹⁵ Gazdaságtörténeti értékelésekre lásd többek között: Good 1984; Katus 1989; Komlos 1990; Kövér 1997; Kövér 2007; Schulze 2000.

Katus László 1989: A Monarchia közös piaca. *Magyar Tudomány* (ú.f. 34.) 10–11. 808–820.
 Klement Judit 2008: Az osztrák–magyar gazdasági kiegyezések a magyar iparosok és kereskedők képviselőinek megítélésében. In: Czoch Gábor – Klement Judit – Sonkoly Gábor (szerk.): *Atelier iskola. Granasztói György tiszteletére.* Budapest, 225–232.
 Klement Judit 2009: A 19. századi budapesti gőzmalmok üzleti eredményei a mérlegek alapján. In: Halmos Károly – Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére.* Budapest, 382–398.
 Komlos, John 1990: *Az Osztrák–Magyar Monarchia mint közös piac. Ausztria-Magyarország gazdasági fejlődése a tizenkilencedik században.* Budapest.
 Kövér György 1997: Centripetális és centrifugális gazdasági erők az Osztrák–Magyar Monarchiában. In: Nagy Mariann (szerk.): *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára.* Pécs, 309–316.
 Kövér György 1998: A piacgazdaság kiteljesedése. In: Gergely András (szerk.): *19. századi magyar történelem 1790–1918.* Korona Kiadó, Budapest, 343–374.
 Kövér György 2007: Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági teljesítménye. In: Gerő András (szerk.): *A Monarchia kora – ma.* Budapest, 44–72.
 Paulinyi, Ákos 1973: Die sogenannte gemeinsame Wirtschaftspolitik in Österreich-Ungarn. In: Brusatti, Alois (Hrsg.): *Die wirtschaftliche Entwicklung.* (Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band 1.) Wien, 567–605.
 Ruhland Gusztáv 1904: *A papírosbúza hatása a gabonaárakra.* Budapest.
 Schulze, Max-Stephan 2000: Patterns of growth and stagnation in the late nineteenth century Habsburg economy. *European Review of Economic History.* 4. (Dec.) 311–340.
 Vári András 2009: *Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon 1821–1898.* Budapest.